

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ 20 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ К 20 ЛЕТИЮ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ӘОЖ 894.342.574

М.І.Әбдуов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Діни дастандарды зерттеудің маңызы

Қазақ фольклорының бай мұрасының жарқын үлгілерінің бірі — діни дастандар болып табылады. Бұл бағыт шығармаларын еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін барып ғана терең және жан-жақты зерттеуге мүмкіндік туды, сондықтан соңғы жиырма жыл ішінде бұл салада жаңа ғылыми идеялар пайда болды. Діни дастанның жеке зерттелуі қажеттілігі туғандығы анық еді. Аталған ғылыми мақалада діни дастанның қазақ фольклорындағы орнын анықтаумен байланысты бірқатар сұрақтар қарастырылды.

Кілтті сөздер: ақындық өнер, суырыпсалмалық дәстүр, көне дәуір, ХІХ ғасырдың соңы, халық ақындарының шығармалары, ақындар айтысы, діни қағидалар, қазақ баспасөзі, Қасиетті Құран сүрелері, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың хадистері, діни дастандар, діни толғау-жырлар, діни ой-пікірлер.

Ақындық өнердің тарихына назар аударсақ, айрықша аңғарылатын бір ерекшелік — суырыпсалмалық дәстүр. Нақтырақ айтқанда, көне дәуірден бастап ХІХ ғасырдың соңына дейінгі туындылардың дені осы дәстүрдің негізінде шығарылған. Сондай мұралардың бір парасын халық ақындарының шығармалары құрайды. Оларға тән ортақ сипаттардың бірі үндес, ұқсас өлең жолдарының көпшілік тұстарда қолданыла беруі. Мәселен, халық ақындарында (Шөжеде, Шашубайда, Қақпанда):

Ошақтың үш бұтына бермеген соң,

Жел сөздік кетеді, желден алған, —

деген жолдардың кездесетіндігін атап айтуға болады. Осы жерде сұрақ туындайды. Неге ошақтың төртеу немесе бесеу емес үш тұғыры болған? Үй ішіне жылулық тарататын, адамның өміріндегі аса маңызды қажеттілік — асты дайындайтын, жалпы шаңырақтың шаңырақ екендігін көрсететін осы ошақты қазақ халқы ерекше құрмет тұтқан. Ошақты өшірмеу — шаңырақты сақтау деген ұғымды білдірген. «От басы, ошақ қасы», «отағасы» деген түсініктер осы ошақтаға оттың негізінде шыққан. Әрине, кейбір пайымдауларда қазақтың ата-тегі көне замандарда отқа табынған, соның салдарынан осы жағдай қалыптасқан деген пікірлер де кезігеді. Оны да жоққа шығаруға болмас. Дегенмен, далада өрт болса, оны әдейілеп сөндірген, ал ошақтың отын қалдырған. Осы негізден келіп туындайтын пікір шаңырақтың ошағы тәрізді, ұлттың да үш тағанды қажетті өзегі бар. Олар: тіл, дін, дәстүр.

Кенес дәуірі кезінде осының үшеуіне де дамытуға, жандандыруға, зерттеуге белгілі бір деңгейде тыйым салған еді. Қаншама қиындықтарды өткізіп барып, қол жеткізген Тәуелсіздіктің арқасында құрсауға түскен құндылықтарымыздың тиегін ағытып, жиырма жылдың ішінде, екі ғасырлық еңбекті атқарып, шырқау биікке көтерілдік. Атап айтқанда, талай тамаша тарихи ескерткішіміз қалпына келтіріліп, халыққа танылды, қаншама мешіттер салынып, дініміз үстем болды, рухани дүниелеріміздің бірі де бірегейі — ақындар айтысы асқақтады, затын былай қойғанда аты да ұмыт болуға айналған Наурыз мейрамы қайтып оралды, бір замандарда өз жерімізде қазақша сөйлеуге жасқанатын біз, бүгінде шет елдерде төл тілімізде баяндамалар жасап, дәрістер оқитын деңгейге жеттік. Әрине, айта берсек толып жатыр.

Еліміз егемендік алып, еркіндікке қол жеткеннен кейін, кезінде рұқсат етілмеген дүниелерді жарыққа шығару үшін жұмыла кірістік. Өйткені көптің аңсағаны, іздегені, сағынғаны осы еді. Солардың бір саласы — діни қағидалар, заңдылықтар, шығармалар іскер азаматтардың қажымай-талмай еңбектенуі арқасында жариялана бастады. Осындай игі бастамаға алғашқы кірісушілердің бірі — қазақ баспасөзі болды. «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Жұлдыз», «Парасат», «Жас алаш», тағы да басқа газет-журналдар облыстық, аудандық көлемдегі басылымдарға ұйытқы болып, үлгі көрсетті. Жарияланған мұраларды былайша жүйелеуге болады:

- Қасиетті Құран сүрелері;
- Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың хадистері;
- діни дастандар;
- діни толғау-жырлар;
- діни ой-пікірлер;

Қазақ баспасөзі қазірде халықтың талабына, сұранысына айрықша көңіл бөлуде. Соның көрінісінің бірі — жаңа басылымдардың өмірге келуі. Бұған мысал ретінде «Иман», «Имандық әлемі», «Шапағат нұр», «Ислам әлемі» газет-журналдарын атап айтуға болады. Аталған ақпарат құралдары негізінен ислам дініне қатысты материалдарды жариялап, жастарды адамгершілікке тәрбиелеу мәселесіне көбірек көңіл бөлуде. Бірінші мәрте «Құранның» қазақ тілінде басылып шығуы, Ы.Алтынсаринның «Мұсылманшылық тұтқасының», Шәкәрімнің «Үш анығының», «Мұқтасардың», «Иманның шарттарының», Халифа Алтайдың «Ғибадатул Исламының», дұғалық кітаптардың дүркін-дүркін жариялануы көңілге ризашылық ұялатады. Діни мұраларды зерттеу, оларға талдау жасау әлемдік фольклортану саласында айрықша орын алған. Олай болса, ислам әлемін танытатын төл тіліміздегі туындыларға пікір айту, ой қорытып, тұжырым жасау қазіргі кездегі келелі мәселелердің бірі болмақ.

«Газет — өмір айнасы» деп санаған кеңестік кезеңде діни шығармалардың жариялануына неге тыйым салынды? Біздің ойымызша, мұның бір ұшы төмендегі мәселелерде жатқан сияқты. Сол қоғамды басқарған коммунистік партияның негізгі ұраны: «Адам адамға — дос, бауыр, жолдас», «Адам адаммен тең праволы» болды. Және осы жолды ұсынушы да, өмірге әкелуші де, жүзеге асырушы да коммунистік партия деп жар салды. Яғни, оған дейін жалпы азаматты теңсіздік жайлап келген деген түсінік берді. Бірақ сол теңдікті, достықты діннің қағидаларынан алып отырғандығын жасырды. Сол сырдың астары ашылып қалмасын деген мақсатпен діни ұраларды аластауға бар күш-жігерін жұмылдырған еді. Яғни өсіп келе жатқан жас ұрпақ, исламның өзегі мен өмірін танып-білуден құралақан қалды.

Қазіргі қазақ баспасөзінде жарияланып жүрген діни мұралардың ішінде айрықша назарға түсетіні аңыздар мен дастандар. Тіпті, діни аңыздардың «Құран хикаялары» деген атпен жеке кітап болып басылып шыққандығын да атап айтуға болады. Мұндай діни еңбектердің жалпы адамзатты адамгершілікке, оқу білім алуға, еңбек етуге тәрбиелеудегі маңызы өте зор болмақ. Халифа Алтай былай дейді: «Біздің дініміздің аты — Ислам діні. Сол үшін де ислам діні оқудың, білімнің, тазалықтың, сондай-ақ бейбітшілік пен тәртіптің діні. Онда өмір сүрудің ең жақсы жолдары мен қағидалары көрсетілген. Ислам діні адамдарды жағымды, көркем мінезділікке, абзал әдептілікке тәрбиелейді» [1]. Діни мұраларды көпшілікке ұсыну барысында облыстық, аудандық газеттер де атсалысты. Мәселен, «Орталық Қазақстан» газеті 1990 жылдардың басында-ақ осы мәселені қолға алып, бүгінге дейін жалғастырып келеді. Шәді ақынның «Сияр Шариф», Рабғузидің «Қисса-ул-әнбия», халықтың мұра «Жүсіп-Зылиха» шығармалары оқырмандармен сағынысып қауышты.

Сонымен қатар жекелеген жинақтардың да кітап болып шығуы жолға қойылды. Нәтижесінде Рабғузидің «Қисса-ул-әнбиясы», Ахмет Иассауидің «Хикметі» кітап болып шықты.

Қай халықтың болмасын рухани мұрасының алтын дінгеі ауыз әдебиеті болып табылады. Бірақ осындай сарқылмас қазынаның зерттелу деңгейі әр елде, әр түрлі. Әрине, оның да көптеген себептері бар. Соның бірі қоғамдық ортаның ықпалы. Біздің фольклорлық мұралар да түрлі кезеңі басынан өткерді. Ел байлығы ескірмейді, тозбайды, қайта уақыт озған сайын құндылығы мен қажеттілігінің арта түсері хақ. Халық айтады: «Бір күн ашыққаннан қырық күн ақыл сұрама» деп. Бізше, бұл азықтан ашығу емес, рухани ашығу тәрізді. Өйткені ұлттық болмыс, дүниетаным, салт, дәстүр, тағысын-тағылар — барлығы фольклордың бойында болатындығы ақиқат. Ал, онан сусындап нәр алмаған адамның ішкі жан дүниесі құнары жоқ құлазыған шөл дала тәрізді болса керек. Сондықтан бүгінгі жарыққа шыға бастаған «Бабалар сөзі» атты көптомдық жинақты болашақ ұрпаққа ұсынылған рухани байлық деп айта аламыз. Осы еңбектің алғашқы басылымының үш томы таза діни

дастандардан тұрады. Халықтың қазынасы болып табылатын рухани байлықты жинау, жариялау айтуға жеңіл болғанымен қыруар еңбекті қажет етеді. Өйткені оның кез келген адам байқай бермейтін сыры мен сыйпаты бар. Біріншіден, мұндай іспен шұғылданған адам ұлттық құндылықтарды бойына толық сіңірген, жаратылысынан фольклорға бейім, сан-саналы ғылымдарды електен өткізіп ойына орнықтырған данагөй ғалым болуы керек. Екіншіден, халықтың сарқылмас қазынасын асыл мұра ретінде ғана қабылдап қоймай, ондағы әрбір оқиға иірімін жан дүниесімен түсінетін, тереңіне бойлап, астарын аңғаратын жаншыр жан болғаны жөн. Үшіншіден, көреген көз, ұшқыр ой, мол тәжірибе қажет. Міне, жинақты құрастырушылар осындай өте жоғары деңгейдегі ғалымдар екендігін атап айтуды өзімізге парыз деп білдік. Жауапты редакторы — көрнекті ғалым Б.Әзібаева. Ғалымның «Шеризат-Гүлшат», «Казахский дастаныный эпос» және тағы басқа да әрі күрделі, әрі құнды еңбектерімен барша халыққа танымалы екендігін білеміз. Тағы бір айта кететін мәселе, асыл мұраны жинақтап, жариялатуда арнайы басшылық жасап отырған белгілі ғалым С.Қасқабасов екендігі.

Ауыздан ауызға көшіп келе жатқан ел байлығы заманның да заңның да құрсауын бұзып-жарып, әдебиетсүйгіш, ұлтжанды қайраткерлердің арқасында жеке шығарма түрінде болсын, жинақтық тұрғыда болсын талай мәрте жарық көрген екен. Оқырман қауыммен қауышқан солардың барлығы кезінде өз деңгейлеріне сәйкес көптің көңілін көтеріп, әдеби ортаны өркендетуге үлесін қосқан еді. Әрине, оны жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен, жүйеленген, тұтастандырылған, ертеңгі ұрпаққа ұялмай ұсынатын еңселі дүние жариялана қоймаған болатын. Міне, бүгіннен басталған «Бабалар сөзі» көптен бері көкейде жүрген осы мәселенің түйінін шешкен туынды болады.

«Бабалар сөзі», ең алдымен, жалпы қазақ фольклортану ғылымының тарихындағы елеулі еңбек. Неге? Біріншіден, алғашқы томның алғы сөзінде мынадай нақты мәлімет берген: ««Бабалар сөзі» атты бұл томдық серия қазақ халқының аса бай әрі көп жанрлы рухани мұрасының барлық үлгілерін түгелге жуық қамтыды. Осыншама мол материал әрқайсысының көлемі — 25 баспа табақ мөлшерінен тұратын 100 шамалы томға енеді». Ауыз әдебиетінің мұралары толық жинақталған, осыншама томнан тұратын мұндай еңбек бұрын-соңды қазақ тарихында болған емес. Екіншіден, осыған дейінгі жарияланған шығармалардың көпшілігінің мәтіндері өңдеуден өткен еді. Әсіресе, кеңес өткізіліп, қажет деп тапса, алынып тасталды. Мұндай өзгерістер мазмұнға нұсқан келтіретін, мәтіннің маңызын ақсатып, көркемдік көрінісін солғындататын. Біз айтып отырған еңбек осындай олқылықтардан ада-күде аласталған, яғни, мәтін де, мазмұн да өзінің қолжазбадағы қалпын сақтаған. Үшіншіден, бірнеше нұсқалары бар шығармалар толығымен жарияланып отырмақшы. Бұл әрі жаңашыл сипат болса, әрі зерттеуші фольклористерге де үлкен көмек көрсететіндігі сөзсіз. Міне, еңбектің бір қыры осындай.

Қазақ баспасөзінде діни дастандарды жариялау барысында алдыңғы қатардан орын алатын журнал «Ислам әлемі». Бұл орайда жалықпай еңбек етіп, құды дүниені жинақтап бастырушы Масқұт Шафиғидың есімін де айта кеткеніміз жөн. Аталмыш журналдағы «Дариға қыз», «Мәлике қыз», «Ұры мен қызы», «Әбу Шахма», тағы басқа көптеген қиссалар осы журналдың арқасында халыққа ұсынылды.

Діни дастандар жарияланып, басылғанымен оларды зерттеу мәселесі ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында жүзеге аса қойған жоқ. Жинаушылардың дерекнамалық пікірлері болмаса, ғылыми тұрғыда талдаулар жасалған жоқ. Бұл орынды да. Өйткені қандай шығарма болмасын көпшілікке ұсынылғаннан кейін, оған байланысты құнды тұжырымдар жасау үшін белгілі бір уақыт қажет. Қазақ халқының діни эпосы әуелбастан ислам әлеміне негізделген. Діннің өзге нұсқасына арналған туынды жоқ. Мұның өзіндік себебі де бар. Оны белгілі ғалым В.В.Радловтың еңбегінен табуға болады: «Что касается религии казахов, то все они без исключения, как я уже заметил выше, несколько столетий средо исповедуют ислам» [2; 29]. Сол кезеңдегі алғашқы айтылған ғылыми тұжырым осы болды.

Кеңес дәуірі тұсында діни дастандар тұрмақ дінге қатысты бар дүниелер туралы арнайы пікір айту мүмкін емес еді. Жалпылама ойлар А.Байтұрсыновтың, Х.Досмұхамбетұлының, М.Әуезовтың еңбектерінде кездескенімен, діни дастандарға орай арнайы зерттеу жұмысы жүргізілген жоқ. Дегенмен, ғалым Н.Келімбетов исламға байланысты мұралардың қазақ даласындағы жандануына мән беріп, нәзира дәстүрін дамтушылардың бірі Шәді Жәңгіровтың әдеби мұрасы жайында көлемді еңбек жазды. Мұнда авторлық діни қиссаларға кеңінен тоқталып, тереңнен талдап, жан-жақты зерттеулер жүргізді. Бұл сол кезеңдегі діни шығармаларды көркем туынды ретінде құрастыруға арналған алғашқы қадамдардың бірі еді. Ү.Сұбханбердинаның топтастыруымен 1974 жылы жарық көрген

«Ғашық-наме» жинағы жоғарыдағы жолды жалғастыра түсті. Мұнда халық мұрасы «Жүсіп-Зылиханың» жыры енгізіліп, алғы сөзінде шығыстық қисса-дастандар тұрғысынан қарастыра отырып, нәзира үлгісімен жырлаған ақындар жайында, жырдың қазақ даласына келуі хақында, оның жариялануы турасында мәліметтер келтірді.

Зерттеуші-ғалым А.Қыраубаева өзінің ғылыми еңбегінде нәзира дәстүрінің жалпы әдебиетті дамытуға, өркендетуге айрықша үлес қосқандығын атап айтады. Әрине, ақынның белгілі бір сюжетті басшылыққа ала отырып, өз тарапынан жаңаша шығарма туғызуы, бір жағынан, әдеби мұраны байытса, екінші жағынан — шығарманың таралу ауқымын толықтыра түседі. Нәзира дәстүрінің өзі алғашқыда өнерпаздар арасында туған бәсеке тәрізді көрінеді. Мәселен, белгілі бір оқиға желісін кім көркем тілмен, шегіне жеткізе, төгілдіре жырлайды екен? Бірінен-бірі асып түскісі келген шығарушылар сол оқиғаның мазмұнын байытып, көркемдігін келістіріп, тартымдылығын тамаша етіп бірте-бірте асқақтата берген. Соның нәтижесінде сұрыпталған, өңделген, дүниелер өмірге келген. Сөйтіп, ғалым И.С.Брагинский нәзираның араб халифаты аумағынан асып Саманид патшалығындағы парсы әдебиетіне жеткендігін айтса, А.Қыраубаева: «XIII–XIX ғасыр әдебиетінде жанданған нәзира дәстүрі оянушылық дәуіріндегі антикалық мәдениеті жаңғырту идеяларымен үндесе келеді. Нәзираның негізгі тақырыптары ежелгі шығыс сюжеттері жанры қисса-дастандар болды» [3; 25], — деп тұжырым жасайды. Діни дастандарға да нәзира үлгісінің айрықша өзек болғандығы ақиқат. Қазақ даласына да еркін енген дәстүрдің көрінісінің бірі ретінде Шәді Жәңгіровтың «Назым Сияр Шариф» туындысын айтуға болады. Нәзирә үлгісінің бір көрінісін М.Ж.Көпеев шығармашылығынан көреміз. «Уағыз» деген көлемді мұрасының үшінші тарауы «Пайғамбардың мұғыражға барғаны» деп аталады. Оқиға сол күйінде сақталғанымен мәтін таза автордікі. Халықтық нұсқада:

*Бисмиллә — тамам сөздің басы дейді,
Бұл сөзім шарияттың қасы дейді.
Тыңдасаң құлақ салып мұсылмандар.
Мигражы Хазіреттің осы дейді [4].*

Шәді ақынның нұсқасында:

*Бісмиллә — адал сөздің басы дейді,
Хақ Расул Жаратқанның досы дейді,
Қисса етіп баяндайтын сол Расулдың
Ғарышқа барған жайын тыңда енді [5].*

Мәшһүр Жүсіп нұсқасында:

*Құдайым жарылқай ма көптен-аздан
Көңілім бар күшім келсе Қағба Хаждан
Қанша сөз сөйлегенмен бітіре алман
Аз ғана сөз сойлейін мұғыраждан [6].*

Сондай-ақ осы дәстүрде туған дүниелердің көшірме емес, аударма емес, жаңа шығарма екендігін кезінде М.Әуезов те, Е.Э.Бертельс те айтқан болатын. Сонымен қатар Н.Н.Конрадтың әлем әдебиетінде өзара байланыстың болатындығын, әлемдік оқиғаның негізінде қандай халықтың ақын-жазушылары болмасын, көркем дүниені өмірге әкеліп отырады, және ол сол өнерпаздың мұрасы болып табылады деген пікіріне сүйене отырып, ұлттық фольклортанушы-ғалымдардың ой-тұжырымдамаларына назар аудара келіп, ислам дінінің әлемдік дін қатарынан орын алатындығын және қазақ елінің қабылдағаны осы дін екендігін ескере отырып, нәзира үлгісінің бізде де жанданғандығына көз жеткізгеннен кейін діни эпикалық жырларды халқымыздың төл туындысы ретінде зерттеуге болады деген қорытынды жасадық.

Діни эпосқа байланысты зерттеу жұмыстары соңғы он жылдың ішінде қолға алына бастады. Р.Бердібаевтың, Ө.Күмісбаевтың, Б.Әзібаеваның еңбектерінде діни дастандарды эпикалық жыр тұрғысынан қарау мәселесі, араб-парсы және қазақ көркем шығармалары арасындағы әдеби байланыс айтылды.

Діни қағида-заңдылықтарды жырлайтын туындылар сындарлы ой қозғап, ғылыми пікір білдірген А.Қыраубаева. Кезінде ғалым Б.Кенжебаевтың шығыстан келген оқиғалардың негізінде жыр шығарған ақындарды ағартушылар санатына жатқызу арқылы «керітарапта» ұғымынан арашалап алғаны белгілі. Осы пікірді басшылыққа ала отырып, А.Қыраубаева «Жұмжұма» тәрізді мұраларды діни-ағартушылық тұрғыдан зерттеуге болады деген батыл байлам айтады [3; 27]. Келесі

бір күрделі еңбек У.Қалижанұлының «Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым» деген шығармасы. Халық ақындарының мұрасы мен ислам діні арасындағы байланысты жан-жақты қарастыра келіп былайша тұжырым жасайды: «діни-ағартушылық поэзия өкілдері діни схоластиканы уағыздаған жоқ, олар діннің ақ жолын қоғамның даму көзіне айналдырып, мұрат тұтқан, бүгінгінің тілімен айтсақ, ағартушылық қозғалыстың басында тұрады. Олар жалпыұлттық идеяға айналды. Егер қазақ халқының соңғы 80 жылдың ішінде оқу-білімге деген құмарлығы неге сөнбей отыр десек, сол идеяның жаңғыруының санаға сіңгенінің жемісі деп білген жөн. Ол процесс әлі біткен жоқ [7]. Әдебиеттану саласында тағы бір тамаша ғылыми еңбекті өмірге әкелген ғалым А.Жақсылықов. Ол өзінің «Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы» деген диссертациялық еңбегінде діни қиссалардың жанрлық сипатына назар аударды. Олардағы мифологиялық қолданыстардың қалай, қандай деңгейде қолданғандығына барлау жасайды. Кейіпкерлердің сомдалуына әсер еткен мифтің өзегіне ой жүгіртеді. Бір эпизодты қиссалардың кездесетіндігін айта келіп, бірнеше оқиғаның басын біріктірген көлемді эпикалық жырдың бар екендігіне жөн сілтейді. Сөйтіп: «Книжная литература восточных кисса и дастанов, достаточно широко представленная в национальном искусстве слова XIX века, оказывала существенное влияние на развитие общественного сознания в Казахстане» деген салиқалы пікір айтады [8].

Қазақ фольклортану ғылымын тағы бір саты жоғарлатып, жаңа ғылыми кеңістікке жол ашқан зерттеуші-ғалым Б.Әзібаева болды. Ол ауыз әдебиетіндегі дастандық эпосты айқындап, ғылыми тұрғыда жүйелеп шығумен қатар, шығармалардың ішкі мазмұнына тереңдей еніп, композициялық құрлымын, көркемдік көріністерін, кейіпкерлердің кескінделу тәсілін аша білді. Ғалымның «Казахский дастанный эпос» еңбегінің көлемді бір тарауы діни дастандарға арналған. Тың дүниенің тылсым қасиетіне түсінік бере келіп, мұраларды төрт түрге бөліп қарастыруды ұсынды. Олар:

- а) ислам тыйым салаған іс-әрекеттер туралы дастандар;
- ә) мұсылман батырлар туралы тастандар;
- б) исламды тарату жолындағы дінсіздермен соғыс туралы дастандар;
- в) мұсылманшылықтың жолы, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар, төрт шаһарияр туралы дастандар [2; 32].

Мазмұндық тұрғыдан бұлайша жүйелеудің жөн екендігіне зерттеу барысында көз жеткізуге болады. Алты дастанға әдеби талдау жасаған. Олар: «Әбу-Шахма», «Мұхаммед-Қанапия», «Зарқұм», «Дариға қыз», «Киік», «Бозторғай». Мұсылман батыры Әлидің бейнесінің сомдалу сипаттарына жан-жақты тоқталып, келбетін ашады, Мұхаммед — Қанапияны Әлидің баласы екендігін дәлелдейді, ислам қайраткерлерінің діни қағиданы қатаң ұстанғандығын көрсетеді және тағы да басқа қырларын айқындайды. Ғалымның негізгі түйіні мына пікірде жатыр: «Главный метод создания дастанов — использование общефольклорной поэтики, как-то: эпизация описываемых событий, героическая идеализация, сочетания конкретно-бытовой достоверности со сказочно-фантастическим и вымышленным; налицо также специфические дастанные параметры; индивидуализм и конкретизация; психологическая насыщенность, детализация и орнаментализация как при создании образов, так и при описании» [2; 69]. Еңбектің құндылығы сонда, қазақ фольклорында ұлттық дәстүр мен ою-өрнекті бойына сіңірген, ұзақ уақыттар мерзімінде аңыз желісін өзек ете отырып қалыптасқан діни дастандардың бар екендігін көрсетеді.

Дін — жалпы адамзатқа ортақ, мынау менікі, анау сенікі деп бөліп алуға келмейді. Қабылданған дінге байланысты әдеби-фольклорлық шығармалар, мәдени өзгерістер пайда болып, ұлттық руханият элементімен араласса, оларды төл туындысы ретінде қабылдап, зерттеу жүргізуге ол елдің толық хақысы бар демекпіз. Ислам діні тек қана араб халықтарының діні емес. Жер бетіндегі адамзаттың төрттен бірі мұсылман дерекке сүйенер болсақ, ислам солардың барлығына ортақ. Дін ортақ болғаннан кейін, әуелі қасиетті Құраннан бастап, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың хадистері, ислам тарихына қатысты пайда болған аңыз-әңгімелер мен өзгедей рухани дүниелерді де ортақ деп қабылдағанымыз жөн. Біздің діни эпосты зерттеу себебіміздің бір қыры осында жатыр. Екіншіден, қазақ жеріне ислам діні енгеннен кейін, аңыз түрінде айтылып, тараған діни әңгімелер ұлттық эпикалық дәстүрді бірте-бірте бойына жинақтап, сіңіре бастады. Сөйтіп, уақыт өте келе, ұлттық сипат алған хикаяттар толғау тектес өлең-жырларды өмірге әкелді. Парсы тіліндегі қиссалардың тарала бастауы, халықтың талап-тілегіне орай іргелі оқиғалардың өлең-жыр түрінде айтылып кемелденуі діни аңыздардың да жырға айналуына әкеліп соқты. Біз зерттеп отырған мұраның, ел байлығын бойына сіңіріп, көптің елегінен өтіп, халық қазынасынан нәр алып, ұлттық ою-өрнектермен көмкерілген дүние екендігіне дау жоқ. Олай болса, өзегі тереңде жатқан шығармаларды зерттеу қазіргі кезеңдегі басты мәселелердің бірі

деп айтсақ, қателеспейміз. Ғалым Р.Бердібаев былай дейді: «Өзгелерін айтпағанда бізге діни-аңыздық оқиғаларға негізделген жырлардың ешбір топқа да, тақырыпқа да қосылмай келуі зерттеушілік тәжірибе мен мәдениеттің кенжелігіне байланысты. Орыс және ынтымақтас (грузин, армен т.б.) халықтар фольклоршылары діни-рухани шығармаларды зерттеп, олардың фольклор жүйсіндегі орыны мен ерекшелігін белгілеп жүргендіктері ғибрат аларлық нәрсе. Фольклордың белгілі, санаулы жанрларын ғана есепке алып, оның басқа бірталай салаларын ұмыт қалдыру ғылыми принциптерге қайшы болмақ» [9]. Сонымен, түйіндей келгенде төмендегідей жәйіттерді атап айтуға болады:

- біз діни эпостың мазмұнына үңілу арқылы сюжеттік негізін, тарихи оқиғалармен байланысын, мәтінін зерттеу нәтижесінде, көркемдігі мен тілін ашуға қол жеткіземіз;
- ислам тарихынан түрлі мәліметтерді білу арқылы діннің болмыс-бітімін түсінуге мүмкіндік аламыз;
- діни эпостың ауыз әдебиетіндегі орнын айқындап, байланысын, өзге мұраларға тигізген әсерін бағдарлаймыз, түйіндеп айтқанда, ел қазынасының елеулі бір саласының бетін ашамыз;
- ислам дінінің қазақ жеріне енуіне байланысты, діни аңыз-әңгімелер де ел ішіне еркін тарады, олардың қызықты да, тартымды оқиғалары көпшіліктің көңілінен шықты;
- ақын-жыраулар шығармашылығында сопылық үрдіс бел алып, дінді дәріптеу, насихаттау дәстүрге айнала бастады;
- парсы тіліндегі шығыстық қиссалар көрініс берді;
- халық діни сауат ашудың арқасында Қасиетті Құранмен қауышты, «Қисса-ул-Әнбие» тәрізді көркем дүниелер пайда болды;
- осындай өзекті жағдайлар жинақтала келе қазақтың діни эпосының сюжетіне арқау болды.

Қазақ фольклорындағы мол мұралардың бірі — діни дастандар. Осы саланың шығармаларын еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана жариялауға, зерттеуге мүмкіндік алдық. Жиырма жылдың ішінде айтарлықтай ғылыми тұжырымдар, пікірлер жарық көрді. Нәтижесінде діни эпосты жеке алып зерттеудің маңыздылығы айқындалды. Бұл ғылыми мақалада осы айтылған мәселелер кеңінен талданып, діни эпостың қазақ фольклорындағы алатын орыны айқындалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Халифа Алтай*. Құран әліпбесі және иманның шарттары. — Алматы: Қазақстан, 2001. — 4-б.
- 2 *Азибаева Б.У.* Казахский дастанный эпос. — Алматы: Ғылым, 1998. — 250 с.
- 3 *Қыраубаева А.* Ғасырлар мұрасы. — Алматы: Мектеп, 1988. — 163-б.
- 4 *Бабалар сөзі: Діни дастандар: Көп томдық.* — I-т. — Астана: Фолиант, 2002. — 20-б.
- 5 *Жәңгірұлы Ш.* Назым Сияр Шариф. — Алматы: Санат, 1995. — 62-б.
- 6 *Мәшһүр Жүсіп.* Уағыз // Орталық Қазақстан. — 1991. — 25 шілде. — 31-б.
- 7 *Қашжанұлы У.* Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. — Алматы: Білім, 1998. — 256 б.
- 8 *Жаксылыков А.Ж.* Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Алматы, 1999. — С. 31.
- 9 *Бердібай Р.* Эпос мұраты. — Алматы: Білім, 1997. — 9-б.

М.И. Абдуов

Важность исследования религиозных эпосов

Яркими образцами богатейшего наследия казахского фольклора выступают религиозные дастаны. Более глубоко и всесторонне изучать произведения этого направления стало возможным после обретения нашей страной независимости, поэтому в последние двадцать лет в этой области исследований возникли новые научные идеи. Стало очевидным, что религиозный эпос требует отдельного изучения. В данной научной статье рассматривается ряд вопросов, связанных с определением места религиозного эпоса в казахском фольклоре.

One of the samples of rich heritage of Kazakh folklore are religious epics. After gaining our independence it become possible to more deeply and comprehensively study works in this direction, so there are new scientific ideas in the past twenty years in this field of research.. It became apparent that the religious epic requires a separate study. This article considers a number of issues related to determining the place of the religious epic in the Kazakh folklore.

Репозиторий КАРГУ